

ղերին, որոնք բովանդակում են Տեղեկական այգեկած երկրների համառոտ յիշատակութիւնը, հարկաւոր ե գիտել, որ թէ այս վերջինն եւ թէ ընդհանրապէս մեր պատմագրի ճանապարհորդութեան ամբողջ ծրագիրը խիստ յիշեցրեալում է ինչ Անանիա Շիրակացու «Ինքնակենսագրութիւն», որի երկերին խորենացին ինչպէս մեզ յայտնի է բաւականաչափ ծանօթ էր: Անանիան մանրամասնօրէն պատմելով իւր ուսուցչի իւր ժամանակին ծանօթ Տիւբիկոս Տրապիղոնցի գիտնական յոյնի մասին, ի միջի այլոց պատմում է հետեւեալը. երիտասարդութեան ժամանակ Պարսից դէմ եղած պատերազմում ծառայ վիրաւորուելով եւ զոհուելով իւր հարստութիւնից, Տիւբիկոսն ուխտաց, որ եթէ առողջանայ, զբաղուի ոչ աշխատհային, անցողական հարստութիւն ժողովելով, այլ միայն հոգեւոր, այսինքն՝ նուիրուի գիտութեան: Աստուծոյ կամբքով Պառնոցացաւ եւ այս պատճառով ձեռնարկեց մի երկար ճանապարհորդութեան, միտքը գիտութեամբ ճոխացնելու մտքով. «...Եւ պարգեւեաց Աստուած զեմբրուածս իմ (Վին. Մի. Թ. 30 = Գ. ձեռ. վար. - զՎայցուածն) գնացի (վար. ձեռ. գնաց) (յ. Ա. Ե. Բ. Բ.) ողջացաւ ի (վար. ձեռ. սուրբ) քաղաքն Երուսաղէմ եւ (վար. ձեռ. արարեալ անդ ամիս մի) անտի յԱղեքսանդրիայ եւ (վար. ամս երիս կշիռ ի հրահանգի եւ ապա չողաւ) անտի ի Հռոմ եւ կացեալ (վար. ձեռ. եւ արարեալ անդ կարեւոր) ժամանակս, դարձայ (վար. ձեռ. գայ) ի Կոստանդնուպոլիս եւ գտի վարդապետ Աթնաս Դամասկոսիաց քաղաքին այր երեւելի եւ կացի առ նա յուսման ամս ոչ սակաւ (վար. ձեռ. եւ գտանէ անդ այր երեւելի, որ վարդապետ էր Դամասկոսիաց քաղաքին եւ եկաց առ նմա... ոչ սակաւ) ու եւ ապա կատարեալ իմաստութեամբ գաւառում է իւր հայրենիքը (Տրապիղոն): Այնտեղ նա սկսում է սովորեցնել եւ գտաւ խօսել, Վարձ ժամանակից յետոյ, մեռնում է նրա ուսուցիչը, չգտնելով նրա աշակերտներին մէջ արժանաւոր յաջորդ, կայսրը զենպաններ է ուղարկում Տիւբիկոսի մօտ՝ հրաւիրելով նրան Կ. Պոլսի, սակայն նա հրաժարւում է այդպիսի մեծ պատուից, պատճառաբանելով իւր առած ուխտը...:

Նոյնը չէ՝ ներկայացրեալ խորենացու ճանապարհորդութիւնը: — Եգեոսիայից (Ասորիք) նա գնում է սուրբ տոնընդ (կրօնապետ) ուխտ եւ մեռում է սակաւ ժամանակ Կ. Պոլսեան:

նում ի հրահանգս. այստեղիցնա ուղեւորում է Եգիպտոս — Աղեքսանդրիայ, յուսմանը զգործութիւնս պէսպէս իմաստից ի նոր Պաշտօնէն, յիմե տեսն վարդապետէ (բացատրում է խորենացին), որում ոչ արժանի (վար. անարժան) գալայ աշակերտ. եւ ոչ անասար վարձամբ յանգեալ արուեստից, ինքնացայն: Ցանկանալով Ելլագա նաւել, անյաջող հոգեւոր պատճառով մեր պատմին Խալիլա եւ ընկնում. մնալով մի փոքր ժամանակ Հռոմի վայցուց քաղաքում, նա Ելլագայի եւ Աստիկի վալայով Աթէնք եւ գնում կարճ ժամանակով, այստեղից Բիզանդիայ, առջորդելով իւր հայրենիքը անանելու ցանկութեամբ:

Դժուար է երեւակայել, որ խորենացու պէս հետաքննին եւ ուսումնասէր մարդը, սահմանափակուէր այսքան համառօտ անխորհրդով այնպիսի հետաքրքիր վայրերի մասին, ինչպիսիք են Երուսաղէմը, Հռոմը, Աթէնքը, իմէ յիւրախ նա այցելել է նոցա: Ինչ որ նա գտել է գրականութեան մէջ ուշագործութեան արժանի Եգիպտոսի եւ Աղէքսանդրիայի մասին, նոցանից օգտուել է, թող որ դժբախտին փրկուի փրկասփայլական ճառերը կամ Աղեքսանդրի տառապնական պատմութիւնը: Չունենալով համապատասխան նիւթ կամ նկարագրութիւն իւր ճանապարհորդութեան մնացած վայրերի մասին, մեր պատմագիրը բաւական է համարել նոցա լոկ յիշատակելը՝ հետեւելով, թերեւս Անանիա Շիրակացուն:

Գ. ԽԱՄԵԹՅԱՆ
Թարգմ. Ա. ՄԱՐԿ.

ԱՆՆԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՐԿԱՆ ԳՆԱԳՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅՈՍՏԱՆԻ ՄԱՐԿԱՆ

(Հարմարութեամբ)

Միջազգայնոց նուաճումս:

(Հմտ. «Հանդէս» 1904, Թ. 1, 2.)

Նախ քան Հայաստան նուաճելը Մարտիկ Օմարի խալիֆութեան ժամանակ (634-644) արշաւեցին իրազ Ի. Ղանի մասնորոգութեամբ Միջագետք եւ գրաւեցին

1 Ի դեպ վստ չէր լինի ուղղել Աննա-Բիկոս հրատարակութիւններում ընդունուած խորենացու բնագրի, իրեն հեղինակին վերաբերեալ, «ոչ արժան գալայ աշակերտ» — ընկերացուածքը: Հայոց Պատմութեան իր քանի ձեռագիր օրինակներ, դոցա թւում են առաւել ամբողջացուած, անին — ոչ Անարժան գալայ — ընկերացուածքն, որ քան իս առեւել հայոց պատասխանում է մեր պատմահօր ինքնագով բնաւորութեանը:

Հայոց Միջագետք բուրդ զգուս որ քաղաքները, հասնելով մինչև իսթ, որի առաջին ըստ մեր պատմագրի՝ 20 թ. անդ ունեցաւ Այս հասուսը, որի մէջ մանրամասն կը յիշեն տեղացի բնակիչներին ներքին խաղաղութեան պայմանները, վերին աստիճանի հետաքրքրական է լուսարանները, որոնցով իրեն երկրի նոր տեղերի արտաբերութիւնն առ քրտառնակ պէտք ունեցաւ իրեն ինքնին և աւելեւ հարկաւ, որ տեղեկութիւնն հիման էր նախնային զանազան աղբիւրներից քաղած՝ աւելեւութեանց վերայ, որոնք մեծ զգուսութիւն կը պահանջեն:

Ինձ պատմել է Դաւուդը Ի. Արգուհամիդ, Ռաբբայի՝ գառաւորը՝ իւր հօր, իւր պապի, իւր վերջինն Մայմանի Ի. Միհրանի տակով՝ թէ առաջին Միջագետքը նաւան է իշաղ Ի. Ղանմ, որին Օմար Ի. խառնարը նշանակեց (պարտեղ) կառավարէ՝ Աբու Օրայդայի մահից յետոյ, վերջինն Նշանակած էր նորան Ասորիքի վերայ, որից յետոյ Օմար Ի. խառնարը բռնեց երկր Ի. Աբու Սուֆեանին: Ապա կառավարեց Ասորիքում Մուաւիայ, իւր իշաղ՝ Միջագետքում:

Ինձ պատմել է Հուսէյն Ի. ալ-Ազադ, թէ՛ ինչպէս նորան աւանդել է Եհնայի. Ազադ Միջագետք բնակչաց եւ սղա՝ Սուլեյման Ի. Աթայ ալ-Քարէի տակով՝ Աբու Օրայդայ ուղարկեց իշաղ Ի. Ղանմին Միջագետք եւ ինքն վախճանեցաւ այնտեղ. նորանից յետ Օմար նշանակեց Ղանմին կառավարել:

Ինձ պատմել է Բիկը Ի. Հայդամ, թէ՛ ինչպէս նա Նուֆայլ Արգուհամ Ի. Մուհամմադից եւ առ Սուլեյման Ի. Աթայից լսել է՝ երբ իշաղ Ի. Ղանմ՝ Աբու Օրայդայից ուղարկած՝ նաւանց Ուսայի՝ նա կանգ առեց քաղաքի գրանց առնել՝ մոյց նոյնը նստած. բնակիչը խաղաղութիւն կապեցին նորան հետ այն հիման վերայ, որ նոցա մնայ իրենց տաճարը իւր շէրկայորդ հանգրեան, որ նորա (նոր) երկրեցի չկառուցանեն, բացի այն, որ նոցա ունեն, որ նոցա օգնեն մուսլիմներին թշնամաց դէմ. իսկ սղաւանդը եր թողնեն այն, ինչ որ նոցա պարտաւոր են ըստ պայմանին. սակայն բնակչաց չի տրուի հովանաւորութեան դաշն: Միջագետք բնակիչը ընդունեցին նոյն պայմաններն, որ եւ Ուսայիցից:

Մուհամմադ Ի. Սադ կը պատմել, թէ Ղանմիդի կը հաստատուէ այն, ինչ մինչ իշաղի գործող մասին լսած ենք, այսինքն՝ Աբու Օրայդայ վախճանեցաւ 18 թ. ժամապարտեց Ամասաում,՝ կառավարել նշանակելով իշաղին: Այս ժամանակ

նորան հասաւ Օմարի թուղթը, թէ նա նորան կը կարգէ Հիմնի՝ Բիւնարիքի՝ եւ Միջագետք վերայ. իշաղ արշաւեց Միջագետք 18 թ. Հարան ամսի՝ կիսին հինգշաբթի օրը՝ 5000 մարդով, նշանակելով առաջապահ զօրքի վերայ Մայմար Ի. Մարտուք ալ-Ասին: Այլ թեւի վերայ՝ Սայիդ Ի. Աֆր Ի. Հիգայմ ալ-Ջուսահին, իսկ ձախ թեւի վերայ՝ Սաֆան Ի. Մուստաալ ալ-Սուլայմին. իսպիկ Ի. ալ-Ասլիգ ձախ թեւի ձախարին երայլէր իր պնդին սակայն. որ խաղիկ Աբու Օրայդայից յետ այլ եւս ոչ մի գործի տակ պատերազմ չէր կած, այլ կը մնար Հիմնում, որ նա վախճանեցաւ 21 թ., նշանակելով Օմարին իրեն կառավարաւոր. ըստ այլոց նա մեռաւ Մեդիայում, սակայն առաջին տեղեկութիւնն աւելի ճիշտ է:

Իշաղի առաջապահ գունդը հասաւ մինչեւ Ռաբբայ, յարմարեցաւ քաղաքի շէրկայքում բնակող խաշնարածների եւ երկազորոնների վերայ եւ տարաւ իւր հետ աւար. սղաւ փախան, ով կարողացաւ, եւ մնաւ քաղաքը, իշաղ միմեջաւ իւր զօրքով Ռաբբային եւ բանակեցաւ Ուսայի գրանց հանդէպ (քաղաքի դռների մէջն է, որ իրեն գործողը եր ծառայէ). բնակիչը մի ժամ շարունակ կը նետաձգէին, մինչեւ որ մուսլիմներից ոմանք վերաւորեցան, սղաւ այնտեղից յետ միջցան, որպէս զի թշնամու նետեր եւ քարեր նոցա հասան, պարտեցան քաղաքի շէրկը եւ գրին գրանց հանդէպ հնձեւագոր գունդեր: Իշաղ եկաւ իւր զօրքի գետ եւ ուղարկեց հնձեւագոր, որ փեղիկից գերիներ եւ մեծ քանակութեամբ ուտեցին բերին: Հուսնքը հասել էր. 5 կամ 6 օրից յետ քաղաքի իշխանը (պատրիկը) ուղարկեց իշաղի ձախ խաղաղութիւն խնդրելու. իշաղը հաշտութեան կապեց նորա հետ այն հիման վերայ, որ քաղաքի բուրդ բնակիչը, նոցա կենարը, Գոլը, արտերը եւ քաղաքը եր խնայեն. իշաղ սասց՝ «Երկիրը մերն է, որովհետեւ մենք նաւան ենք եւ գրաւել այն», նա թողեց իրկը բնակչաց ձեռքում՝ իրեն հարկ (خراج) տալու պայմանով. նա արտադրեց այն քրիստոնեաներին եւ Հրեաներին, որոնք ոչինչ չկամէին վճարել, սակայն սղաւ թողին իրենց Գոլը մուսլիմներին՝ 1/10 մասը (նոցա տարւել) պայմանով: Իշաղ զխաշարկ (خارج) գրեց բնակչաց ստորակների վերայ եւ պարտաւորեցրեց նոցանից ամեն մէկին տարեկան մի գննար վճարել (ի բաց ամսերով կանչուէ եւ երկնայից). բացի մի գննարից նա գրեց նոցա վերայ եւս մի քանի Իսթիք, որի վրէ ձիթի մէջ իշաղ, գրին եւ մեղք. երբ Մուսայի կառավարեց, նա յիշեց այս բոլորը գլխահարկ:

1 Հնոց Νικηφόριον (Steph. Byz. de urbis et populi; Ptol., Strabo XVI) Nicophorium (Plin.). որ այսպէս Καλλίνικος կը կուէր, Եփրատ եւ Բայքի գետերի խառնուրդի ձախ: Հարան ալ-Քարէի վերաբերեալ եւ պայմանագրեց քաղաքը, որ նա փոխարեց խաղաղութիւն ամսում:

2 Հնոց Ἔδεσσα (Ptol. V, Plin. V, VI, Steph. Byz.: Ἐδεσσα, πόλις Σουλείας, Strabo), Edessa (Amm. Mare., Orphra (Cario Chron. V) ըստ Isaxri տեղեկութեան. քաղաքն ուներ աւելի քան 300 փակեր: 3 Այս աւանդութիւնն Ուսայիցի առանձն մասին բաւական կը տարբերի երկրորդ աւանդութիւնը (սակաւ տարբեր), որ աւելի մանրամասն կը հանդիսանայ:

4 Jakut զապառիկի քաղաքներից մէկն է: Կանաւն:

1 Ἐμεσα (Ptol.), Ἐμεσα, πόλις Θουόνης (Steph. Byz.), Ἐμεσσοί (Strabo), Emesa (Amm. Mare.), այսօր Հոմս:

2 Հնոց Χαλκίς (Ptol. V, Strabo, Steph. Byz.), Chalkis (Plin.).

3 Մահմադականաց Երբ ամսին է: 4 Եթէ չիլն է այս թվականը Հայոց Միջագետք նաւան կը կարգէ եր 839 թ. ոչ լուս տեղեկ ունենալ:

5 Աստուծոյ Գրգայ (الحج) բառի հնագույն նշանակութիւնն իրեն գրաւական էլ կարող էր լինել:

Բնակիչք բաց արին քաղաքի գոհները, եւ երբ նորա կանգնած ենի մուսլիմներ չհանդէպ հրապարակում, Ուռհայի գրանց առջեւ, իյադ գրեց նոցա հետեւեալով՝

«Գանուն Աստուծոյ ամենազթաւերի եւ ամենաողորմածի. այսու շնորհեց իյադ Ի. Ղանմ Ռաքքայի բնակչաց այն իսկ օրը, երբ նա քաղաք մտաւ, ապահովութիւն՝ նոցա կենաց, գոյքի եւ եկեղեցեաց նկատմամբ, որ սքաւ չպէտք է աւերին եւ ոչ արհամարին, մինչեւ որ բնակիչք հարկ կը վճարեն, որ նոցա վերայ կը ծանրանայ, եւ ոչ մի քնաս չեն հասուցանէ (մուսլիմներին). բայց նոցա չպէտք է շինեն (նոր) եկեղեցիք եւ (ւրեից) տաճար, չպէտք է գործարկեն վայառէ տախտակներ՝ կամ խաչ եւ ոչ զատկի տնէր ամենեւ. Աստուծո ականատես եւ նա բաւական է իբրեւ ականատես». իյադ կրեց իւր կնիքով (թուղթը)՝ Կը պատան, թէ իյադ պարտաւորեց Ռաքքայի բոլոր եւրոպականին շորս գէնար վճարել. ըստ (այլ) վկայութեան՝ Օմար գրեց նորանից յետ Օմայք Ի. Սադիք Ի, որ նորա կառավարին էր, պարտաւորեցին բոլոր տեղի բնակիչներին շորս գէնար վճարել, ինչպէս նա արեց Ջահարի (?) բնակչաց հետ:

Իյադ եկաւ Խառան՝ եւ բանակեցաւ Քաւ. Ղուգգայում, ուղարկելով առաջապահ զորքը (խառան), որի առջեւ բնակիչք փախկնի քաղաքի, գոհներ եւ արտաքրեցին նորան այնտեղից: Երբ իյադ իջնանցեց Քաւ. Ղուգգայում, Խառանի հեթանոս բնակիչք նորա մօտ հարկ ուղարկեցին նորան տեղեկացնելու, որ քաղաքի մի մասը նոցա մեռածն է, եւ նորան խնդրելու, որ նա Ուռհայ գնայ, եւ ինչ հիման վերայ Ուռհայի բնակիչք նորա հետ խաղաղութիւն կապեն, նոցա գոհ կը մնան (նոյն պայմաններն ընդգրկելով). իսկ քրիստոնեաների հետ թող իւր ու վարել այնպէս, ինչպէս նա կամի, մինչեւ նոցա նորա մօտ կը գան: Երբ այս լուրը առան քրիստոնեայք, նոցա ուղարկեցին իյադի մօտ խնդրել նորանից նոցա նոյն պայմանութիւնն շնորհել, որ նա հեթանոսաց պարգեւեց, եւ հնազանդեցան նորան:

Իյադ եկաւ Ուռհայ. բնակիչք զորք գուռարեցին նորա գէմ եւ մի ժամ շարունակ կը նեւտարեին մուսլիմներին. երբ կորիւք քաղաքից գուռ եկան, մուսլիմներ ի փախկնալ գործունեցին նոցա եւ ստիպեցին նոցա քաղաք վերադառնալ: Բնակիչք երկար շտապանեցան եւ խնդրեցին իրենց ողորմութիւն եւ խաղաղութիւն շնորհել:

Հախանաբի խորով (خراخ) գետ հոսում արեւ ընդհուար նշտանութիւն պէտք է ունենար, իբրեւ ելիկ, հոյ՛: առհասարակ բնական շարի:

1 Հնումն եւ այժմ էլ Լույսի մէջ լուս տեղեւորմ «ժողովրդ» զանգապաւան վերայ կանգնած՝ փայտէ տախտակներ միմեանց զարկելով՝ երեւեթի կը հրախիւէ ժողովուրդը:

• Κάργας (Ptol. V, Sirabo XVI), Carrae (Amm. Maro.).

• Բնա Jakutի քաղաքն կը գտանի Ռաքքայ եւ Ռաուայի (Քոսա, Ptol., Քոսա, Steph. Byz. Kessina, Amm. Mare.) մէջ:

Իյադ ընդունեց նոցա աղերսն եւ գրեց նոցա թուղթ, որոյ պատճենն է՝

«Գանուն Աստուծոյ ամենազթաւերի եւ ամենաողորմածի. այս եւ իյադ Ի. Ղանմի թուղթը առ Ուռհայի եպիսկոպոսը, թէ գուռ ինձ բաց արեք քաղաքի գոհներ այն պայմանով, որ ամեն մարդ մի գէնար եւ մի հարսն ցորեն ինձ վճարէ. իսկ գուռ պահով էք մեր կենաց, գոյքի եւ տարուների վերաբերմամբ, Գուռ պարտաւոր էք՝ մուրաժ (մուսլիմին) ճանապարհ ցոյց տալ եւ ճանապարհներ (կամուրջներ) մասին հոգալ, մուսլիմներին նախազգուշացնել (վառնդի գէպքը)՝ եւ նոցա մեր ոյքը (ծառայեցնել) Աստուծո ականատես եւ նա բաւական է իբրեւ ականատես.:

Ինձ պատմել է Դուռուգ Ի. Արդուհամթի՝ իւր հօր, իւր պապի տանով՝ թէ իյադի թուղթն առ Ուռհայեցիք հետեւեալն է՝

«Գանուն Աստուծոյ ամենազթաւերի եւ ամենաողորմածի. այս եւ իյադ Ի. Ղանմի եւ նորա հետ գտանուող մուսլիմներ թուղթն առ Ուռհայի բնակիչք, թէ ես ինչպիսի մեր արեւնը, գոյքը, արանքը, կանայք, քաղաքը եւ ջրաղացը, եթէ գուռ կատարեց այն պարտաւորութիւնն, որ (եւ դրի) մեր վերայ. գուռ մեզ պարտաւոր էք մեր ճանապարհների մասին հոգալ, հիւրընկալել մեզ, երբ մենք մուրդինք. ականատես են Աստուծո, նորա հրեշտակները եւ մուղանք.:

Եպիսկոպ եկաւ Խառան, ուղարկելով Սաֆիան Ի. ալ-Մուսաուսին եւ Լաբբի Ի. Մուսաուսայ ալ-Ֆիհրին Սամուսա. իյադ խաղաղութիւնն շնորհեց Խառանի բնակչաց՝ Ուռհայեցոց հետ կապած գաղին հիման վերայ. բնակիչք բաց արին քաղաքի գոհներ նորա առջեւ, եւ նա գրեց այնտեղ մէկին կառավարիչ: Այնտեղից նա գնաց Սամուսին, ուր նա դաւաւ Սաֆիան Ի. ալ-Մուսաուսին եւ Լաբբի Ի. Մուսաուսայի քաղաքն առնելու կանգնած. նոցա առած էին գիւրջայք հանդերձ նոցա բերդերով, երկուս եւ Սամուսաւոր ամրոցները: Իյադ խաղաղութիւն կապեց բնակչաց հետ՝ Ուռհայեցոց նախած գաղին հիման վերայ. ապա նա վերադարձաւ Ուռհայ, ուստից նա մեկնած էր:

Ինձ պատմել է Մուհամմադ Ի. Սադ՝ ըստ Վախիդիի, Մամարի,՝ Ջահիի աւանգուսթան՝ թէ Միշնաբեւորմ ոչ մի հնութեան տեղի չմնաց, որ նաւանձ չլինէր Օմար Ի. խառանքի ժամանակ իյադ Ի. Ղանմ, այն է՝ Խառան, Ուռհայ, Ռաքքայ, Բարբարեայ,՝ Միշնի՝ եւ Սինար:

Ինձ պատմել է Մուհամմադ՝ Վախիդիի, Արդուհամթի, Մուսաուսայի, Ֆուրատ Ի. Սալմանի, Ջարիտ Ի. Լաջըլի տանով, թէ իյադ նաւեց Ռաքքայ, Խառան, Ուռհայ, Միշնի,

• Այս պատմագրի «Հայաստանի նաւան» երեք գագաթ մէջ է հասել:

• Զնոց Circesium, Kircisium.

• Νισίβις (Ptol.), Νισίβις, Νάσιβις, Νέσιβις (Steph. Byz.), Nisibis (Amm. Mare.).

• Σιγγάρα (Ptol. V.) Σιγγάρα, πόλις Ἀγαθίας πρὸς τῇ Ἐδίσσῳ Steph. Byz.), Singara (Amm. Maro.), Sangarena (Sext. Ruf.).

Մայաֆարեկին՝, Քարբիսայ և Եփրատի վերայ գտնուող առանձները, քաղաքները խաղաղութեամբ, իսկ երկիրը՝ բաժնի թափով։ Նոյն Մուհամմեդ պատմել է ինձ՝ Վաղիթին, Ջաւր Ի. Եզդեթի, Ռաշիդ Ի. Սադիկի ասելով՝ թէ Իյադ նաւանց Միշապտը, քաղաքները, խաղաղութեամբ, իսկ երկիրը բաժնի թափով։ Վարեմ՝ են, թէ երբ Իյադ Ռաշիդայից խաղաղ եկաւ, նա գտաւ քաղաքը գտաւոր, որովհետեւ բնակիչք գաղթել էին Ռաշիդ։ Ռաշիդի նաւանցից յետ այստեղ փոխադրւած խաւանացիք խաղաղութիւն կապեցին (Իյադի հետ) իրենց քաղաքի համար։ Իյադ շնորհեց նոցա նոյն պայմաններն, որ աւած էր Ռաշիդից։ Ինձ պատմել է Աբու Ալուր, Ռաշիդի տղայը առաջինը, թէ՛ ինչպէս նա լսել է լաւով։ Ե. Աբի Մուհի Ռաշիդից, իսկ սա՛ իւր հօրից, իւր պապից՝ Իյադ նաւանց (նախ) Ռաշիդայ, ապա Ռաշիդ, ապա խաւան, ապա Սաւանատ, առաջին (այսինքն Ռաշիդայի) խաղաղութեան հիման վերայ։ Եւտայ եկաւ Սուրճ, Ռաշիդայի՝ և Սիդայի՝ երկուքն, նաւանց այս տեղեր և խաղաղութիւն կապեց մօրցաղախկէց հետ՝ Ռաշիդի գաղին հիման վերայ։

Երբ Իյադ լուր ստացաւ, թէ Սաւանատի բնակիչք ապստամբեցան, նա գնաց և պաշարեց քաղաքը, մինչեւ որ առաւ։ Իմանալով, որ Ռաշիդիցից գաւն խել էն, նա բանակեցաւ քաղաքի առջև։ Բնակիչք բաց արին նորա առջև գանձերը, նա ներս մտաւ և գրեց այնտեղ իւր կառավարչին մի զորագնդով հանգերի։ Ապա Իյադ եկաւ Մարեթ, որ Եփրատի վերայ է և նշանաւոր է իւր կամարով, և գրաւեց այն։ Այն Վարդայ՝ որ է Ռաշիդայի քաղաքը, ուր նա դիմեց, գիտադրեց նորան, առանց նախնայեց և եկաւ թիկ Մուհիդին, որ նա նաւանց 19 թ. Ռաշիդի խաղաղութեան հիման վերայ։ Իյադ սկզբից հարբի Ի. Մաւլանայ ֆիհրիին Քարբիսայ, որ առաւ այն՝ Ռաշիդայի գաղին հիման վերայ։ Իյադ նաւանց Ամիդ՝ առանց նախաամարտի՝ Ռաշիդի խաղաղութեամբ։

Է Հայ մասնագրերի նիքրերու կամ Մարբրոտոց քաղաք Ի Խոփս։ *Μαργαρόπολις* (Gelzer, Georgii Cyprii descriptio orbis romani, 911)։

Է Մեն քաղաքներէն Նիքրոս՝ «պաշտօնական պայմաններու» ոչ մի խոսքով չի յիշել նոցա իրականութեան մասին, որոնց գրութիւնն համաժողովուրդ շատ առաւել քան պէտք է լինէր ասորի իշխանութեան տակ։ Գրութեով երկրի գլխաւոր կէտքները երբեք երկմարտ, բայց միշտ քաղաքական իրենց նկատուա՞նք։ «Խաղաղութեան պայմաններով» Մարբրոտոց հիւր էր գնդի զօրութեամբ հաղաղեցնել երկրի այլ առանց եւ ամրացնել։

Է *Σαμόσατα* (Ptol., Jos. Flavius VII, Dio Cassius), *Σαμόσατα, πόλις Καμψαγγοῦ* (Strabo, Steph. Byz.) *Samosata* (Plin., Ann. Marc.)։

Է *Ῥασιφά* (Ptol.), *Κάστρον Ῥασιφῶς* (Gelzer, ibid. 913)։ *جاسك* (Ռաւ Վալֆայ) խաւանի մաս։ Է *Σηγοί* *Σεγάπολις* (Ptol., Strabo, Gelzer, ibid. 872), *Hierapoli* (Amm. Mare.), այսմ Միմիդի, Ռաշիդի և Հալէպի մէջ։

Է *Jakut* ունի Մաւաւն (*جكوت*) գրութիւն։ Է *Amida* (Theoph. Byz., Ann. Marc., *Ἀμίδα* *μυτρώπολις* (Gelzer, ibid. 910),

Թեան հիման վերայ, նոյն օրինակ և Մայաֆարեկին, իսկ Վաֆարաուգ՝ ամրոցը և Միմիդի կաւով, նոյն պայմաններ հիման վերայ։ Նոյնիցից Յուր Աբդին, Մարբին ամրոցը և Դարայի, իսկ Քարդայի և Բաղաղայի՝ Միմիդի գաղին հիման վերայ։ Նորա մտ եկաւ Ջաւադինի՝ իշխանը և խաղաղութիւն կապեց նորա հետ՝ իւր հողեց նորան հարկ տալու պայմանով։ Այս բոլորը կատարեցաւ 19 թ. և Մուհամադաբի օրերից (հաշւած) 20 թ. Իյադ նաւանց Արքի՝ Միմիդի խաղաղութեան հիման վերայ և ներս մտաւ մեծ գանձից։ Հասաւ Բիթլիս, այնպէս խալթ և հաշտութիւն կապեց քաղաքի իշխանի հետ։ Գաւով Ալի Էւրի, որ Հայաստանում է, նա չ'անցաւ այն, այլ վերադարձաւ և գրեց Բիթլիսի տիրւ վերայ նոյն հարկը, որ նա խալթի (բնակչաց), մեծամեծաց և իշխանի վերայ էր գրած։ Այստեղից Իյադ անցաւ Ռաշիդայ, ապա Հիմն, ուր նորան Օմար կառավարել նշանակեց։ Վախճանեցաւ 20 թ.։

Միշապտոց սամանապուլիսը՝

Երբ Օմանն Ի. Օթֆան խալթ եկաւ (644 - 656), նա թուղթ գրեց Մուսախային, որով նորան կը նշանակէր կառավարիչ Ասորիքի. իսկ Օմայր Ի. Սադ Անտարին՝ Միշապտոց վերայ։ Բայց ապա նա հեռացեց վերջինիս և յանձնեց Մուսախային Ասորիք և Միշապտը նոցա տահմաշաղկով հանգերի, հրամայելով նորան յորձակիլ Աշմուշաղկով վերայ, որ Չարբրով Հալէպում է, և կամ՝ յանձնարարել մէկին այդ գործը։ Մուսախայ սկզբից հարբի Ի. Մաւլանայ ֆիհրիին և Սաֆիան Ի. Մուսաբի Մուսախային, որոնք մի քանի օրուայ ընթացքում նաւանցին քաղաքը Ռաշիդի խաղաղութեան հիման վերայ։

Է *Istaxri* և *Jakut* ունին նոյն *جاسك* գրութիւն։

Է *Kofr Tuth* գիւղը, Մարբից 5 ժամ հարաւ։

Է Միմիդի և Մարբիի միջև։ *Daras castrum quae Anastasiopolis* (Theoph. Byz.), *Δαράς* (Gelzer, ibid. 912), *Δάρας* (Procop.)։ Ինչպէս կ'առանդէ Պրոկոպ. ժաշգաւ 501 թ. հիմնեց Անաստաս կայսրը, որ խորով Անուշիրվան 572 թ. նաւանց։

Է *Karḥāra* ? (Ptol. V, 17). Թերեւս նոյնն է մեր մասնագրերի *Կարիւր* գիւղը Սիւրիւս։

Է *Jakut* կ'առանդէ «գիւղերի քաղաք. Հայոց լեռներ, Ռեւանթի, Մարասապուհի, Դիւար Բեկրի և Մուսուգի միջև, որպէս բնակիչ Հայեր են»։

Է Մուհամադաբի տղայը առաջին ամբն է։

Է *Istaxri* կ'առանդէ անպարտք քաղաք, որպէս մտնան կողմում մի հայապաղ ամրոց կայ։ Սերբուս գետի վերայ։ *Carolus Müller* (*Ἰσολομαίον γεωγραφικόν*) կ'ենթադրէ հողի ֆիգուրակներն (*Τυγανόκερτα*, Ptol., Strabo, Steph. Byz., Dio Cass., *Tigranocerta*, Tacitus, Plinius). Է Հատաւան կը նկարագրէ Մարբրոտոց արեւմտեց գետի Յուսահայոց սահմանադիր իւր և նոցա երկար ամայ նախադ Յուսահ հետ, որոնցից նոցա թակեցին առ ժամանակ Մաւլանայ, Աշմուշաւ և Կափա ամրոցը։ Կափա վերայ տեղի ունեցաւ կուր նկարագրութիւն մեղք կրճատեցիք։

Է Տեա՛ն Ռեւուշաթի մասին ծածոթու թիւնս «Հանգ գետ», թ. 1903, էջ 123։

Մուսուլմանայ գրեց Սաֆվանին այնտեղ կառավարել, որ նա վարձանեցաւ Մուսուլիայի խալիֆու-թեան ժամանակ (961—980): Այլք իր փոքրն սակայն, թէ ինչն Մուսուլիայ արշաւեց Աշմուշաթի վերայ եկու զբաղմաների հետ միասին եւ գրեց Սաֆվանին այնտեղ կառավարել, որ նա մնաց մինչեւ իւր մահը: Իր պատմին, թէ Կոստանդին կայսրը՝ Մայաթիայում ինչեանելուց յետ՝ բանա-կեցաւ Աշմուշաթի հանդէպ 133 թ.: բայց չկարողացաւ ոչինչ անել, այլ միայն սպաստակեց շրջա-կայքը եւ վերադարձաւ: Հարիւր թ. Մայալմայ Աշմուշաթ առնելուց յետ յարձակեցաւ Կամիս ամրոցի վերայ, բայց չկարողացաւ ազդել: Կոնստանդին Սաֆվան նորանից յետայ: 188 թ. Մուհամմէդ թ. Ար-բուլլահ թ. Արդուլահհան թ. Արթ Սմուլ Ան-սուրի, որին Արդուլմայիլ թ. Սալհ նշանակած էր կառավարել Աշմուշաթի վերայ, յարձակեցաւ Կամիս վերայ եւ առաւ ամրոցը: Արդուլլահ թ. Թահիր Կոնստանդին Մամուկին խալիֆութեան ժամանակ, որ թագ մուսուլմանի ձեռքում: Աշմուշաթի եւ Կարինի քրիստոնէայ ընկալէր, որպէս եւ Բագրատ Կարինի Աշտի, Նալմի իշխանն, իր խորհէին նեղեցել Յուսուպ կողմը եւ իր ինքնիշխան նոցա օգնութիւնը՝ Աշմուշաթի գաւառում նոցա պատ-կանող Տողերի համար:

Իյադ թ. Դանմ ազարկեց Հարիւր թ. Մա-լմայ ֆիհրէին Աշմուշաթից Մայալմայ, որ նա գրաւեց. ապա ընկալէր փականիցն (նորա առջեւ) քաղաքի գոները: Երբ Մուսուլիայ կառավարել եկաւ Ասուրիին եւ Միխաէլեայց վերայ, նա ուղար-կեց Հարիւր թ. Մայալմային, որ նաւանց Մա-լմայի բռնութեամբ:

Բ. Դոն Մասկալայ:

237 թ. Հայաստանի ընկալէր յարձակեցան Իւսուփ թ. Մուհամմէդ թ. Իւսուփի վերայ. պատ-ճառը հետեւեալն էր: Երբ Իւսուփ եկաւ իւր գաւառը՝ գնաց իշխաններից մէկը Բագրատաթ՝ որդի Աշտի, որ իշխանաց իշխան անուանը իր կրէր. նա ինչորեք նորանից հովանանաւութիւն, քաղց Իւսուփ թ. Մուհամմէդ ձերբակալեց նորան եւ կապակե-ներին մէջ ուղարկեց Սալթանի գաւառ: Եւ Բագրատաթ իւր որդւն հանձնարեց իւրում Բագրատաթի որդի Աշտի՝ եղբոր որդին եւ Հայաստանի բոլոր իշխանը միացան ընդդէմ Իւսուփի, քաշն կապեցին միմեանց հետ եւ երբեքցան արեամբ: Իւսուփի մտերիմը յորդորեցին նորան զմիայն երկրում եւ հաղորդեցին նորան ընկալչաց նորա գէմ գաւա-

ղործեան մասին. սակայն նա չանաց եւ թաց. այն ժամանակ նորան շրջապատեցին բոլոր կողմից: Չին իշու. երբ Իւսուփ քաղաքից դուրս գնաց, մինչ նորա մարդիկ ջրած էին գործով, ընկալէր ճակատեցան եւ պատեցին Իւսուփին նորա ուղե-կիցներին հետ միասին. նորան, ով որ կուին չէր ստանալու, վառէին՝ «Հանրի զգեստները եւ սպորի մերկ. սուր ձեռքերն իրենց զգեստները եւ սպորեան մերկ եւ բորիկ. նոցանից շատերը մեռան ջրայի, իսկ ոմանց մասները ընկան, եւ սպորեան: Այսմասովակիկ ուղարկեց Բուլայ մեծին Հայաստան՝ Իւսուփի արեան վրէժը գնելու հա-մար. ու գնաց եւ սկսեց Արդից. ձերբակալելով Մուսէ թ. Ջուրտարին, որ Իւսուփի սպանման հա-մար էր, Բուլայն ուղարկեց նորան նորա եղբորը հետ միասին Սալթանի մօտ, իսկ ինչն ընտանեացաւ խղիւժում. այստեղ պատերազմեցաւ նա Հայերի բազմութեան եւ Իւսուփի թ. Մուհամմէդի սպանող-ների հետ, յաղթեց նոցա եւ կոտորեց նոցանից 3000 մարդ, իսկ նոցա որդիքը ժողովեցի հետ միասին գերեց եւ լիւծանեց:

Ապա Բուլայն գնաց Արաղ գաւառը եւ գերեց Աշու որդի Համալայի հայր Արաթի. այն-տեղից մեկեցաւ Դուին եւ յետոյ Թիֆլիս:

238 թ. Բուլայն յաղթեց Խասհակ թ. Իս-մայէլին՝ բանի Օմայայի տարուկին՝ Թիֆլիսում եւ այրեց քաղաքը, Խասհակ թ. Իսմայէլ ամրացել էր Թիֆլիսում, որ ըստ մեծ մասին փայտեց էր շինած: Երբ Բուլայն յարձակեցաւ քաղաքի վերայ, նա հրամայեց նախկին անօթները վառել եւ նետել լինութեանց վերայ. քաղաք բարձրաւայով՝ պատեց հրով Խասհակի ամրոցը եւ հարեւան շէն-քերը: Թուրքերը եւ Մարդերայից մասն նորա մօտ, ձերբակալեցին նորան որդւն հետ եւ տարան Բուլայի մօտ, որ հրամայեց կապանքների մէջ նորա պարանոցը կտրել, իսկ մարմինը՝ խաշել. քա-ղաքում այրեցան մօտ 5000 ընկալիչք: Դորանից յետոյ Բուլայն յարձակեցաւ Խոսայ թ. Իւսուփի՝ Ստեփաննոսի քրոջ որդւն վերայ եւ ճակատեցաւ նորա հետ Փայտակարան քաղաքում: Խոսայ առ-բացաւ Արիշ՝ ամրոցում, Բուլայն գրաւեց բերքը, բռնեց նորան եւ տարաւ՝ նորա որդւն եւ Ամբաս որդի Աշտի՝ Աշուլան իշխանի, եւ Արեւերեւոհ որդի Խասհակի հետ միասին:

(Ընդամենի)

Բ. ՆԱԿԱՐԻՄԻՆՑ

1. Հմմտ. Թովմայ Արծրունի, (Բ. Պատմական, 1887, Ս. Պատմաբան) էջ 119—120:

2. Արաբացի մետագրի كيش مدينه زعفران او قلعه كيش (Քիշի). Յն թովմայ Արծրունի 178 «Եւսան ամբար (ս) Աշուլան» անուանեալ Քիշիէն:

3. Հմմտ. Թովմայ Արծրունի, էջ 172—175:

1. Fragmenta historicoorum Arabicoorum, T. II. Ed. de Goeje, Brill, 1871, p. 546—548. Արա Աթ թ. Աշմուք թ. Մուհամմէդ թ. Եւսուփ թ. Մասկալայ. գաւառայեան եւ մտերիմ սուլթան Ազուլադադուլու Ե. Բոյնի, բանասեր, փիլիսոփայ եւ բժիշկ, փոխանեցաւ խորին ձերբութեան մէջ 421/1030 թ. (Wüstenfeld, Gesch. der Araber, 182; Abulfeda, Hist. anteq. Ed. Fleischer, p. 203.)

2. Հեղինակը տալիս է անունին Բուսթար, իսկ Բեշադուրի՝ Բիթար թ. Բուսթար մեծ:

